

МИЛЕНА СПАСОВСКИ

КРЕТАЊЕ И КОНЦЕНТРАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА У СР СРБИЈИ

У В О Д *)

Карактеристике радне снаге ангажоване у пољопривредни морају се посматрати у склопу општих друштвено-економских промена последњих деценија у СР Србији, које су изазване индустријализацијом, урбанизацијом, демографским, социјалним, културним и просторним преображајем. Измене у привредној структури прати смањење учешћа пољопривреде на рачуна раста непољопривредних делатности, а упоредо се кроз процес деаграризације пољопривредно становништво прелива из примарног у секундарни и терцијарни сектор привређивања. Истовремено се врши и демографска транзиција пољопривредног становништва, која се очитује у паду плодности жена, те и смањењу популације ангажоване и издржаване од пољопривреде. Ова кретања су законит и позитиван тренд при преласку из аграрног у индустријско друштво, јер се развој непољопривредних делатности и смањење удела пољопривреде у укупној привреди, па и пољопривредног у укупном становништву, повољно одржава на преображај руралних простора: расте доходак и стандард, врши се урбанизација села, мењају се социјална и културна обележја пољопривредника итд. Пољопривреда притом почиње да поприма обележја високопродуктивне производње и ствара материјалну основу за уклањање разлика између села и града.

Поред наведених и других позитивних момената који прате деаграризацију срећу се у СР Србији и неки неповољни трендови. Они су у основи изазвани брзином одвијања овог процеса и његовом селективношћу, како у односу на категорије људи који у њему учествују, тако и у погледу просторне диференцираности. Последње брзе деаграризације манифестују се у појединим крајевима Србије нар. у: одмаклом старењу укупног пољопривредног становништва и радне снаге у аграру и знатним уделима старачких и пољопривредних газдинстава без наследника, препуштају пољопривреде женама, угроженом природном обнављању и различитој концентрацији аграрне популације на јединици пољопривредних површина.

*) Рад је рађен у оквиру пројеката *Пољопривреда СР Србије* на Одсеку за географију и просторно планирање ПМФ-а у Београду.

Рецензенти: **Др Милован Радовановић**, Београд и **Др Александар Вељковић**, Београд

Предмет овог рада је осврт на утицај динамике аграрног становништва на промене у његовом просторном размештају у СР Србији у периоду 1953—1981. године.

Кретање укупног и активног пољопривредног становништва

Укупно пољопривредно становништво износило је у СР Србији у 1953. години 4 656 608 лица (66,7% укупног становништва), СР Србији ван територија САП 2 993 822 (67,2%), САП Војводини 1 077 983 (62,9% и у САП Косову 584 803 лица (72,4%). До 1981. године знатно је смањено и апсолутно и релативно учешће аграрне популације и то: у СР Србији на 2 285 053 лица (25,4%), СР Србији ван територија САП на 1 513 603 лица (27,6%), САП Војводини на 391 426 лица (19,9%) и САП Косову 380 024 лица (24,6%). СР Србија и њена подручја имају у обе пописне године веће учешће пољопривредног у укупном становништву од просека за СФРЈ (1953.— 60,7%, 1981. — 19,8%), што говори о релативно споријем процесу деаграризације у овом делу наше земље (15, 17; 1, 132—133; 2, 278—279).

Просторна диференцираност процеса деаграризације је у СР Србији веома изражена у обе посамтране пописне године (карта 1).

Педесетих година већину срезова наше републике одликовало је више од 70,0% пољопривредног у укупном становништву. Ту долазе и срезови у непосредној околини градова (напр. Београда), а у појединим планинским крајевима (западна и источна Србија) готово целокупно становништво припадало је аграрној популацији. До осамдесетих година врши се трансформација привредне структуре развојем ванпољопривредних делатности и релативним заостајањем пољопривреде, што је изазвало прелазак становништва иза агара у друге делатности и из села у градове. Интензитет деаграризације био је у СР Србији нешто спорији у односу на друге делове земље, а унутар њених граница је најбрже текао у Војводини. По попису у 1981. години низ општина Војводине има мање од 20,0% пољопривредног у укупном становништву, а то су оне са вишим ступњем урбанизације (Нови Сад, Панчево, Зрењанин, Кикинда итд.) и са повољнијим саобраћајно-географским положајем (Инђија, Стара Пазова, итд.). Смањење пољопривредног становништва карактерише по резултатима пописа и Косово. Србију ван покрајина одликује знатна просторна хетерогеност у одвијању процеса деаграризације. Један број општина има и данас услед недовољног привредног и урбаног развоја доминантну аграрну структуру, са преко 70,0% пољопривредног у укупном становништву (напр. Мало Црниће, Жабари, Владимирци, Коцељева, Осечина итд.). Знатније смањење аграрне популације бележе општине у којима се концентрише индустрија и рударство или друге централне функције регионалног карактера (Ниш, Крагујевац, Бо, Титово Ужице итд.). Међутим постор око ових општина је релативно слабо трансформисан те је до данас задржао преовлађујући аграрни карактер (карта 1).

Опадање укупног пољопривредног становништва у СР Србији прати у деценијама после другог светског рата још брже смањење радне снаге ангажоване у пољопривреди. По попису у 1953. години у СР Србији је било 2 485 489 активних пољопривредника, на територији СР Србије ван те-

иторија САП 1 745 415, у САП Војводини 534 493 и САП Косову 205 581. До 1981. године активно пољопривредно становништво смањено је на 1 371 436 лица у СР Србији, на територији СР Србије ван територија САП на 1 075 766 лица, у САП Војводини на 213 307 лица и у САП Косову на 82 363 лица (15; 17; 1, 132—133; 2, 278—279).

Учешће активних пољопривредника у укупном становништву било је различито по појединим крајевима Србије још педесетих година. Срезиви источне и југоисточне Србије имали су, услед раније започете демографске транзиције и више одмаклог процеса старења становништва, изнад 50,0% активног пољопривредног у укупном становништву. На другој страни код већине срезова Косова то учешће је мање од 30,0% и долази од младе старосне структуре и слабијег активирања жена у пољопривреди. До 1981. године удела градне снаге ангазоване у пољопривреди значајно су смањени. То је особито случај у Војводини и на Косову, где већину општина одликује испод 10,0% активних пољопривредника у укупном становништву (карта 2).

Из изложеног се може закључити да се укупно пољопривредно становништво и његов део који чини радну снагу у аграру смањивао у СР Србији у послератном периоду веома брзо, а видна *просторна диференцираност процеса деаграризације* условљена низом фактора оставља дубоке последице на структуре, обнављање и размештај пољопривредног становништва, посебно у планинским крајевима.

У вези са напред анализираним трендовима је и кретање стопа активности пољопривредног становништва, тј. удела активних лица у укупном пољопривредном становништву. Оне су у периоду 1953—1981. године на свим подручјима СР Србије изузев Косова бележиле раст. Педесетих година стопа активности пољопривредног становништва у СР Србији је износила 58,3%, СР Србији ван територија САП 67,2%, САП Војводини 49,6% и САП Косову 35,2%. До 1981. године ова стопа је у СР Србији повећана на 60,0%, на територији СР Србије ван територија САП на 71,1 у САП Војводини на 54,5%, док је у САП Косову опала на 21,7% (15; 17; 1, 132—133; 2, 278—279).

Специфичности демографских, привредних и социјалних кретања у СР Србији утицали су и на просторну диференцираност стопа активности пољопривредног становништва у обе посматране године (карта 3).

Већ педесетих година крајеви источне и југоисточне Србије имају између 60,0—80,0% активног пољопривредног у укупном пољопривредном становништву, што је последица специфичног демографског развоја и бржег старења становништва. Срезиви Косова и југозападне Србије имају услед младе старосне структуре и споријег привредног развоја стопе активности пољопривредног становништва ниже од 40,0%, док се оне у Војводини и осталим крајевима Србије изван територија САП крећу од 40,0—60,0%. До 1981. године промене у појединим срединама су још више повећане. По стопама активности изнад 70,0% источној Србији се прикључују и други крајеви Србије ван територија САП, па чак и они које одликује релативно виши прираштај (напр: планински делови југозападне Србије). Војводина има стабилније промене стопа активности пољопривредног ста-

новништва. Изузетак су североисточне пограничне општине, које су услед привредног заостајања постале типично емиграционе и депопулационе. Косово одликује веома ниске стопе активности пољопривредног становништва, испод 30,0%, што је последица специфичног демографског, економског, социјалног и културног развоја ове географске средине.

Развијеност друштвене поделе рада огледа се у учешћу активног пољопривредног у укупном активном становништву. Оно је у СР Србији у 1953. години износило 73,5%, СР Србији ван територија покрајина 74,8%, САП Војводини 68,7% и САП Косову 76,6%. То говори о тада преовлађујућој аграрној структури наше Републике. До 1981. године ови удели су захваљујући развоју непољопривредних делатности знатно смањени и то: у СР Србији на 34,0%, територији СР Србије ван територија САП на 38,1%, у САП Војводини на 24,7% и Косову на 23,5% (15; 17; 1, 132—133; 2, 278—279).

Посматрано регионално, у 1953. години већину срезова одликује доминација радне снаге у пољопривреди, а низ крајева Србије ван покрајина и Косова има чак преко 90,0% активних у овој делатности. Промене су до 1981. године посебно захватиле Војводину и Косово, где већина општина има данас испод 30,0% активних у пољопривреди у укупној радној снази. И дак Војводину карактерише хомогеност стопа активности, подаци за Косово се морају узети условно због неадекватног приказивања жена као активних пољопривредника. По овом показатељу простор Србије ван територија САП је веома хетероген, јер је у низу недовољно развијених општина још увек евидентна слаба друштвена подсаа рада са доминацијом активног становништва у примарном сектору делатности. На другој страни су општине са вишим ступњем урбанизације и развијенијим секундарним и терцијарним делатностима, које су миграцијама привукле млађе радноспособно и за репродукцију способно становништво. У првим фазама миграције су биле из непосредне околине, а касније у добиле шири регионални значај (карта 4).

Наведено проторно диференцирање процеса деаграризације у СР Србији настало је услед особених природних услова за развој пољопривреде, неравномерног привредног и урбаног развоја, достигнутих различитих фаза у транзицији становништва и низа других фактора.

Развој насељености уопште, као и промене у динамичи и концентрацији аграрне популације у основи почивају на комплексу природних услова (рељеф, климатски, хидролошки, педолошки итд.). У овом погледу компаративне предности за развој агара имају простор: Војводине, Мачва, Неготинска Кајма, долине Велике, Западне, Јужне Мораве и других река, Косово и Метохија (4).

Међутим, промене у кретању становништва и његовом размештају под утицајем су низа других фактора, од којих су свакако најзначајнији они из економске и демографске сфере.

Смањење укупног и активног пољопривредног становништва и раст непољопривредног становништва настаје упоредо са променама структуре привреде у СР Србији) и места пољопривреде у њој. (5). Крајеве Србије који имају спорији привредни развој и доминацију пољопривреде као де-

латности одликује веће учешће аграрне у укупној популацији (простор Косова, недовољно развијене општине Србије изван територија САП). Просторно диференцирање процеса деаграризације повезано је и са променама у аграрној структури и достигнутом степену механизације и хемизације пољопривреде, по којима се знатно разликује простор Војводине, Србије ван покрајина и Косово (6).

Простори са јачим урбаним растом и развојем непољопривредних делатности утицали су у послератном периоду на снажне миграције и привукли су пољопривредно становништво најпре из своје непосредне околине, а затим и из удаљенијих простора (7). Запошљавање у иностранству, посебно са Косова и источне Србије, утицало је на опадање становништва ангажованог у пољопривреди. Отуда демографске промене и њихово просторно диференцирање унутар СР Србије има важно место међу факторима и концентрације аграрне популације. Различите фазе демографске транзиције у којима се налази становништво појединих крајева СР Србије истовремено су и узрок и последица промена у аграрној популацији. На наведену динамику аграрне популације у Војводини и Србији ван покрајина особито је утицало прихватање контроле рабања и међу руралним становништво, које је ишло упоредо са емиграцијом из села ка градовима и непољопривредним делатностима. На другој страни висок прираштај укупног и пољопривредног становништва на Косову утицали су на повећање контигената издржаваног становништва из пољопривреде, као и на слабије активирање жена у пољопривреди. Свакако, код Косова треба имати у виду и начин спровођења методологије пописа 1981. године, те коначан одговор о динамичи аграрне популације на Косову тражи детаљније изучавање. Релативно високе стопе активности пољопривредног становништва у источној Србији још од педесетих година последица су раније започете контроле рабања у овим крајевима, те бржег старења становништва, емиграције из пољопривреде и запошљавања у иностранству. На другој страни веома ниске стопе активности становништва на Косову настају услед младе старосне структуре и застојања у привредном развоју. Високе стопе активности пољопривредног становништва и у планинским крајевима Србије ван територија покрајина (југозападна и југоисточна) настаје услед природних ограничења за развој пољопривреде и њеног застојања, прихватања новог модела репродукције и међу планинским становништвом, као и емиграције ка просторима нижих надморских висина. Наведени и други елементи утицали су на напред анализиране просторне разлике у динамичи пољопривредне популације, као и на достигнут степен њене концентрације у појединим крајевима

Савремене одлике територијалне концентрације укупног и активног пољопривредног становништва

Наведени трендови у динамичи пољопривредног становништва у СР Србији и услови географске средине који су на њих одаучујуће утицали (природни, економски, демографски, социјални, културни итд) створили су савремену територијалну дистрибуцију укупног и активног аграрног становништва. Она показује тенденцију концентрације или територијалног груписања, које се у појединим крајевима налази у раз-

личитој корелацији са природним потенцијалима за развој аграра. То потврђује колики значај за размештај становништва имају и фактори друштвено-економске врсте.

За анализу достигнутог нивоа концентрације укупног и активног становништва у пољопривреди СР Србије у 1981. години коришћене су следеће мере: коефицијент кретања (S_r)¹, индекс концентрације (L_k)² и Лоренцов коефицијент концентрације (K)³.

Помоћу *коефицијента кретања* — S_r — издвојена су подручја која повећавају и она која смањују своје учешће у просторној расподели активног и укупног пољопривредног становништва СР Србије као целине у периоду 1971—1981. године.⁴ Повећање учешћа у просторној расподели и код укупног и код активног пољопривредног становништва унутар СР Србије, са најчешћим износима 1000—5000 лица, имају углавном општине Србије ван цокрајина. То значи да је у посматраном периоду на тим просторима јачала концентрација пољопривредног становништва. На другој страни, већина општина Војводине и поједине општине источне и југоисточне Србије смањивале су своје учешће у просторној расподели пољопривредне популације Републике. Исти је случај

1) *Коефицијент кретања* — S_r — рачунат је по формули

$$S_r = L_r^1 - \frac{L_R^1}{L_R^0} \times L_r^0,$$

где су: L_r^1 и L_r^0 бројеви укупног или активног пољопривредног становништва општине на крају и почетку посматраног периода; L_R^1 и L_R^0 бројеви укупног или активног пољопривредног становништва СР Србије на крају и почетку посматраног периода (8).

2) *Индекс концентрације* — I_k — рачунат је по формули

$$I_k = \frac{V_0}{P_0} : \frac{V_r}{P_r}$$

где је V_0 и V_r укупно или активно пољопривредно становништво општине и СР Србије, а P_0 и P_r пољопривредне површине општине и СР Србије.

3) *Лоренцов коефицијент концентрације* — K — рачунат је по формули

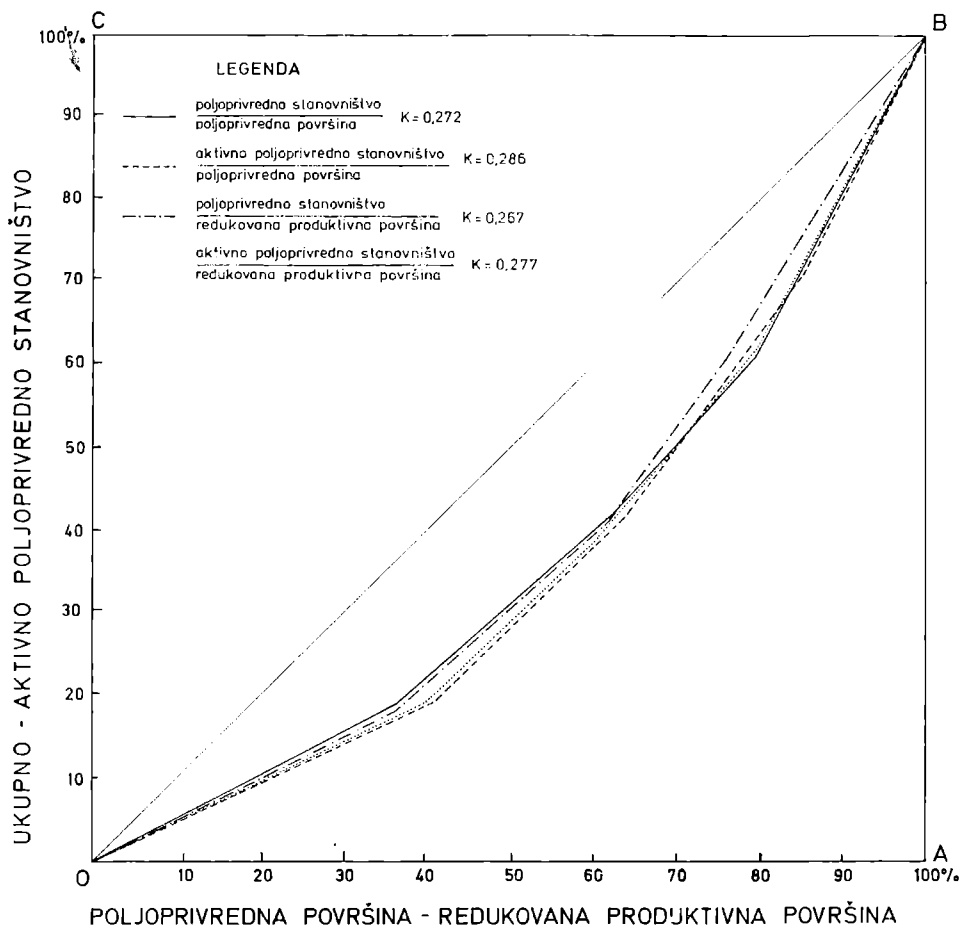
$$K = \frac{A}{A + B}$$

где A површина између линије равномерне расподеле и линије Лоренцове криве концентрације, а $A + B$ максимална површина при равномерној расподели становништва и пољопривредних површина-*граф. 1* (9; 10; 11; 12).

¹) Подаци за 1971. годину обухватају пољопривредно становништво у земљи и иностранству, а у 1981. години само у земљи. Зато се могу јавити одступања код општина које имају веће уделе становништва у иностранству (неке општине источне Србије).

и са већином општина Косова, посебно код активног пољопривредног становништва, што се у основи мора ипак приписати методологији спровођења пописа у 1981. години (карта 5).

Индекси концентрације — I_k — тј, односи пољопривредног становништва и пољопривредних површина појединих општина према СР Србији као целини приказани су за 1981. годину на карти 6. Из ње се запажа да простор Војводине, источне и југоисточне Србије, као и планинских делова западне Србије одликује нижа концентрација и код укупног и код активног пољопривредног становништва у односу на просек СР Србије. На другој страни издавајају се крајеви снажније концентрације укупног, а посебно активног пољопривредног становништва и то: долина Велике, Јужне и Западне Мораве, Мачва, околина Београда, као и Косово кад је у питању укупно пољопривредно становништво.

Ск. 1. — Крива концентрације пољопривредног и активног пољопривредног становништва СР Србије у 1981. години

Помоћу Лоренцове криве израчунат је *коэффицијент концентрације* — *K* — укупног и активног пољопривредног становништва по општинама у 1981. години у односу на укупну пољопривредну површину, као и у односу на редуковану продуктивну површину у СР Србији.⁵ Поређењем пољопривредног становништва и пољопривредних површина добија се постојећа концентрација аграрне популације у простору, која је увеликој мери зависна од структуре искоришћавања пољопривредних површина, а кроз то од природних услова средине (нпр. њиве имају већу продуктивну вредност од ливада и пашњака, те ангажују и више пољопривредног становништва). Зато односи укупног и активног пољопривредног становништва и укупног продуктивног земљишта сведеног на јединицу њиве дају могућност за смањење утицаја природних фактора на размештај пољопривредног становништва те омогућују поређење густина у равничарским и планинским пределима⁶ и сагледавање реалније концентрације аграрне популације. Коэффицијенти и криве концентрације укупног и активног пољопривредног становништва у односу на пољопривредну и редуковану продуктивну површину, као оквира у којима се обавља пољопривредна производња дати су на граф. 1.

Укупно пољопривредно становништво СР Србије има у 1981. години у односу на пољопривредну површину коэффициент концентрације од 0,272, а у односу на редуковану продуктивну површину од 0,267. Активно пољопривредно становништво карактеришу коэффицијенти према пољопривредној површини од 0,286, а према редукованој продуктивној површини од 0,277. Из овог се може закључити да у СР Србији постоји изражен тренд концентрације аграрне популације у одређеним просторима, при чему је он у глобалу идентичан за укупно и активно пољопривредно становништво. Сличност коэффицијената у односу на пољопривредне површине различите структуре искоришћавања и редуковања продуктивне површине сведене на јединицу њиве, говори да је размештај аграрне популације у СР Србији одређен поред природних и читавим низом друштвено-економских и историјских фактора, чије идентификовање по рангу представља веома сложено питање. Његово сагледавање делимично омогућује регионални приказ нивоа концентрације пољопривредне популације дат у таб. 1 и на картама 7 и 8.

Регионални приказ садржи пет издвојених типова концентрације аграрне популације и то: изразито ниска (тип I), ниска (тип II), просечна (тип III), висока (тип IV) и изразито висока (тип V).

Изразито ниска концентрација (тип I) одговара просечним густинама од 21 до 22 за укупно и 11 и 13 за активно пољопривредно становништво на км² пољопривредне, односно редуковане продуктивне површине. Овај тип концентрације код укупног пољопривредног становништва има 59 (32,7%) општина према пољопривредној по-

⁵) Свођење на културу њиве извршено је по следећим критеријумима: 1 ха стварне површине њиве и врта редукован је такође на 1 ха; 1 ха стварне површине воћњака редукован је у 1,60 ха; 1 ха стварне површине ливада и пашњака редукован је у 0,28 ха; а 1 ха стварне површине шума редукован је у 0,10 ха. Збир даје укупну редуковану продуктивну површину (13, 14).

⁶) Детаљна анализа свих облика густина насељености пољопривредног становништва дата је у раду М. Тодоровић: *Гуштине насељености пољопривредног становништва у СР Србији*, који је објављен у овом Зборнику

вршини и 58 (32,2%) општина према редукованој продуктивној површини. Када је у питању активно пољопривредно становништво тип изразито ниске концентрације је распрострањенији. Припада му 69 (38,3%) и 67 (37,2%) општина у СР Србији. Овај тип концентрације апсорбује по приближно 20,0% укупног и активног становништва а простира се на простору од око 40,0% територије пољопривредних и редукованих продуктивних површина у СР Србији. То је готово читав простор Војводине и поједини планински крајеви источне и југоисточне Србије, а код активног пољопривредног становништва и већи део територије Косова.

Ниска концентрација (тип II) одговара просечним густинама од 34 и 41 за укупно а 23 и 27 за активно пољопривредно становништво на км² пољопривредних и редукованих продуктивних површина. Обухвата 42 (23,3%) односно 44 (24,4%) општина код укупног и 41 (22,7%), односно 40 (22,2%) општина код активног пољопривредног становништва. Овај тип концентрације апсорбује од 19,0—20,0% становништва на простору од 19,0—25,0% површине СР Србије. Његова распрострањеност је углавном у планинским пределима Србије ван територија покрајина.

Просечна концентрација (тип III) одговара просечним густинама од 47 односно 55 и 31 односно 36 укупног и активног пољопривредног становништва на км² пољопривредних и редукованих продуктивних површина. Среће се код 35 (19,4%) и 32 (17,7%) општине кад је у питању укупно, а код 29 (16,1%) и 31 (17,2%) општина код активног пољопривредног становништва. Овај тип концентрације има око 19,0—20,0% становништва на око 15,0—17,0% површине СР Србије. Распрострањен је углавном на простору централне Србије.

Висока концентрација (тип IV) одговара просечним густинама од 60 односно 65 код укупног и 40 односно 42 код активног пољопривредног становништва на км² пољопривредне и редуковане продуктивне површине. Обухвата 21 (11,6%) и 20 (11,1%) општина кад је у питању укупно и 23 (12,7%) и 22 (12,2%) кад је у питању активно пољопривредно становништво. Апсорбује од 17,0—19,0% становништва и од 10,0—13,0% одговарајућих површина СР Србије. Просторно се везује за традиционалне пољопривредне реоне у долини Велике и Јужне Мораве и других река, Мачве и Косова (кад је реч о укупном пољопривредном становништву).

Изразито висока концентрација (тип V) има највеће средње густине и то: 90 и 95 код укупног, а 47 и 50 код активног пољопривредног становништва на км² пољопривредних и редукованих продуктивних површина. Изразито високу концентрацију има код укупног становништва 21 (11,6%) односно 20 (11,1%) општина, а код активног пољопривредног становништва 18 (10,0%) и 20 (11,1%) општина, које апсорбују од 9,0—21,0% популације и од 9,0—10,0% територије која је анализирана у СР Србији. То је углавном код укупног пољопривредног становништва, простор Косова, долине Јужне и Западне Мораве (општине Лесковац, Крушевац, Трстеник итд), Мачва (Богатић) и Подриње (Ваљево). Активно пољопривредно становништво има изразито високу концентрацију у долинама Велике и Јужне Мораве, а у западној Србији од Мачве на северу до долина Западне Мораве и Моравице на југу.

Таб. 1. — Тип општина СР Србије према концентрацији укупног пољопривредног становништва на км² пољопривредних (а) и редукованих продуктивних површина (б) и активног пољопривредног становништва на км² пољопривредних (ц) и редукованих продуктивних површина (А) у 1981. години (17, 18)

Тип концен-трације	Број општина	Укупно-ак-тивно пољо-привредно становниш-тво		Пољоприв-редна-реду-кована про-активна површина у км ²		Густина укү-пног-актив-ног пољо-привредног становниш-тва по км ²			
		Број	%	Број	%	Макс.	Мин.	Сред.	
КОНЦЕНТРАЦИЈА УКУПНОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА									
I	а	59	454393	19,88	21635	37,44	25	0	21
	б	58	424431	18,57	18957	36,88	32	0	22
II	а	42	492084	21,53	14377	24,88	41	26	34
	б	44	497332	21,76	12244	23,83	49	33	41
III	а	35	455057	19,91	9679	16,75	55	43	47
	б	32	473556	20,72	8677	16,88	56	50	55
IV	а	33	399269	17,47	6692	11,58	67	56	60
	б	26	437312	19,13	6749	13,13	71	57	65
V	а	21	484769	21,21	5402	9,35	142	69	90
	б	20	452939	19,82	4776	9,28	144	72	95
Укупно	а	180	2285572	100,00	57785	100,00	—	—	40
	б	180	2285572	100,00	51403	100,00	—	—	44

КОНЦЕНТРАЦИЈА АКТИВНОГ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА

I	ц	69	270309	19,71	23651	40,93	15	0	11
	А	67	262493	19,14	20955	40,77	20	0	13

II	ц	41	294310	21,46	12909	22,34	27	16	23
	л	40	267841	19,53	10087	19,62	31	21	27
III	ц	29	281007	20,49	9113	15,77	36	28	31
	л	31	338059	24,65	9410	18,31	39	32	36
IV	ц	23	242883	17,71	6085	10,53	44	37	40
	л	22	234104	17,07	5570	10,83	44	40	42
V	ц	18	282927	20,63	6027	10,43	63	45	47
	л	20	268939	19,61	5381	10,47	68	45	50
Укупно	ц	180	1371436	100,00	57785	100,00	—	—	24
	л	180	1371436	100,00	51403	100,00	—	—	27

Наведене регионалне одлике и достигнут степен концентрације укупног и активног пољопривредног становништва условљени су узајамним дејством свих напред помињаних фактора, који су формирали приказане трендове у динамици аграрне популације у СР Србији. На слабију концентрацију пољопривредног становништва у Војводини делују пре свега демографски чиниоци (промене у плодности и емиграција у делатности изван пољопривреде), као и степен развоја укупне привреде (висока механизација и употреба хемијских средстава у пољопривреди). Код источне и југоисточне Србије и неких планинских крајева у Србији вап територија покрајина ниска концентрација долази услед ограничавајућих природних услова за развој примарне делатности, али и демографске транзиције (посебно у источној Србији). Снажнија концентрација аграрне популације у долинама Велике, Јужне и Западне Мораве, Мачве и других крајева везују се за погодне природне услове за развој примарног сектора, али и за заостајање у развоју других делатности. Јака концентрација пољопривредног становништва на Косову највише је условљена демографским чиниоцима (висока плодност), као и привредним заостајањем у развоју ове покрајине.

Закључак

Из свега изложеног закључује се да је процес деаграризације у СР Србији у послератном периоду текао веома брзо, услед јаке демографске транзиције пољопривредног становништва и снажнијих миграција из примарског у секундарни и терцијарни сектор делатности, односно из села у градове. Тиме је од педесетих до осамдесетих година смањено учешће пољопривредног становништва са око 70,0% на испод

25,0%, што говори о једном битном аспекту привредне и демографске структуре Републике. Наведен законит процес, којим наше типично аграрно друштво поприма обележја индустријског, одвијао се уз одређене специфичности у појединим крајевима СР Србије. То је последица неравномерног привредног и урбаног развоја, различитог степена демографске транзиције и низа особених природних и друштвених услова сваке географске средине. С тим у вези јавиле су се у појединим крајевима и неке негативне последице брзе деаграризације, које се у популационим оквирима очитују у изразитом старењу и феминизацији радне снаге у пољопривреди, њеном недовољном обнављању и неравномерном размештају.

Дати природни, привредни и демографски процеси формирали су и савремену просторну дистрибуцију аграрне популације, која се сагледава из чињенице да око 60,0% пољопривредних површина у СР Србији одликује ниска, а свега око 20,0% висока концентрација укупног и активног становништва. Тип концентрације аграрног становништва није у потпуној корелацији са природним потенцијалима значајним за развој ове делатности, јер ниску концентрацију имају како планински (југоисточна, југозападна Србија) тако и равничарски простори (Војводина). То говори о значају осталих детерминанти географске средине за просторну дистрибуцију пољопривредног становништва, међу којима посебно место заузимају демографски и економски фактори. Крајеви у којима је демографска транзиција пољопривредног становништва раније започела и дуже трајала (Војводина и источна Србија) (3) имају и слабију концентрацију пољопривредне популације, те и недостатак радне снаге за даљи развој ове делатности. На другој страни, очигледна је изразита концентрација укупног пољопривредног становништва на Косову, које услед високог прираштаја располаже значајним демографским резервама за формирање нове радне снаге, како за пољопривреду тако и за непољопривредне гране. Србију ван покрајина одликовао је неравномеран привредни развој и стим у вези снажне миграције становништва из мање развијених у развијеније крајеве и насеља, што је утицало и на диференциран размештај аграрне популације, са израженим трендом њене концентрације у котлинско долинским просторима (долини Велике и Јужне Мораве, Мочви) и околини Београда.

Наведене промене у кретању и концентрацији пољопривредног становништва, посебно оног његовог дела који чини радну снагу у аграру, и регионално диференцирање процеса деаграризације у СР Србији, представља веома важне полазне основе за даље планирање ове делатности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горан Пенев: *Економске структуре становништва*. Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981. Републички завод за статистику СР Србије, Београд 1984. с. 107—147.

2. Milena Spasovski: *Osvrt na starosnu strukturu poljoprivrednog stanovništva u SFRJ u periodu 1961—1981*. Jugoslovenski agrarno-geografski simpozijum Maribor — Ljubljana 1985. Geographica slovenica, str. 277—287.

3. Група аутора: *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*. Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд 1979, стр. 1—389.
4. Александар Вељковић: *Мрежа градова у Србији без покрајина*. Симпозијум „Регионално просторно планирање”. Југословенски институт за урбанизам и становање, Београд 19. и 20. XII 1977.
5. Група аутора: *Друштвено-економска кретања и промене на селу у СР Србији у периоду 1966—1970. године*. Институт за економику пољопривреде, Београд 1973.
6. Bratislav Jaćimović: *Promene u agrarnoj strukturi SR Srbije*. Jugoslovenski-agrarno-geografski simpozijum Maribor — Ljubljana 1985, Geographica slovenica, str. 193—201.
7. Петар Марковић: *Пољопривредна географија*; Информатор, Загреб, 1970. године, стр. 40—46.
8. Grażyna Mroz: *Migracje a zmiany przestrzennym rozmieszczeniu ludności Jugosławii (w latach 1953—1971.)*; Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, Zeszyt 88/1983. Prace geograficzne X, str. 247—273.
9. Wolfgang Kuls: *Bevölkerungsgeographie*; В. G. Teubner, Stuttgart 1980, str. 41—45.
10. Mięczyślaw Sobczyk: *Elementy statystyki i demografii*; PWE, Warszawa 1982, str. 70—73.
11. Maria Kurkus: *Przewodnik do wyliczeń z geografii ludności*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego; Warszawa 1984, str., 21—29.
12. В. Kostrubiec: *Metody badan koncentracji przestrzennej*. Metody ilościowe i modele w geografii; PWN, Warszawa 1977.
13. Борбе Р. Симоновић: *Урбанизација села — Уређење сеоских територија и пасеља*; Грађевинска књига, Београд 1980., стр. 43—48.
14. Јован Илић: *Прилог просторно-системском проучавању пољопривреде на примеру југозападног Баната*; Гласник СГА, св. 65, бр. 1, Београд, 1985.
15. *Попис становништва 1953*. Делатност и пољопривредно становништво, Књ. V, СЗС, Београд, 1960.
16. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години*. Становништво-основна обележја по општинама и регионима — Коначни резултати, Републички завод за статистику, Билтен 206, Београд, 1982.
17. *Попис становништва, домаћинства и станова у 1981. години*. Домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинства (СФРЈ, СР и САП, општине и пасеља), табела 195, СЗС, Београд, 1984.
18. *Статистички годишњак СФРЈ за 1982. годину*, СЗС, Београд, 1982.

Résumé

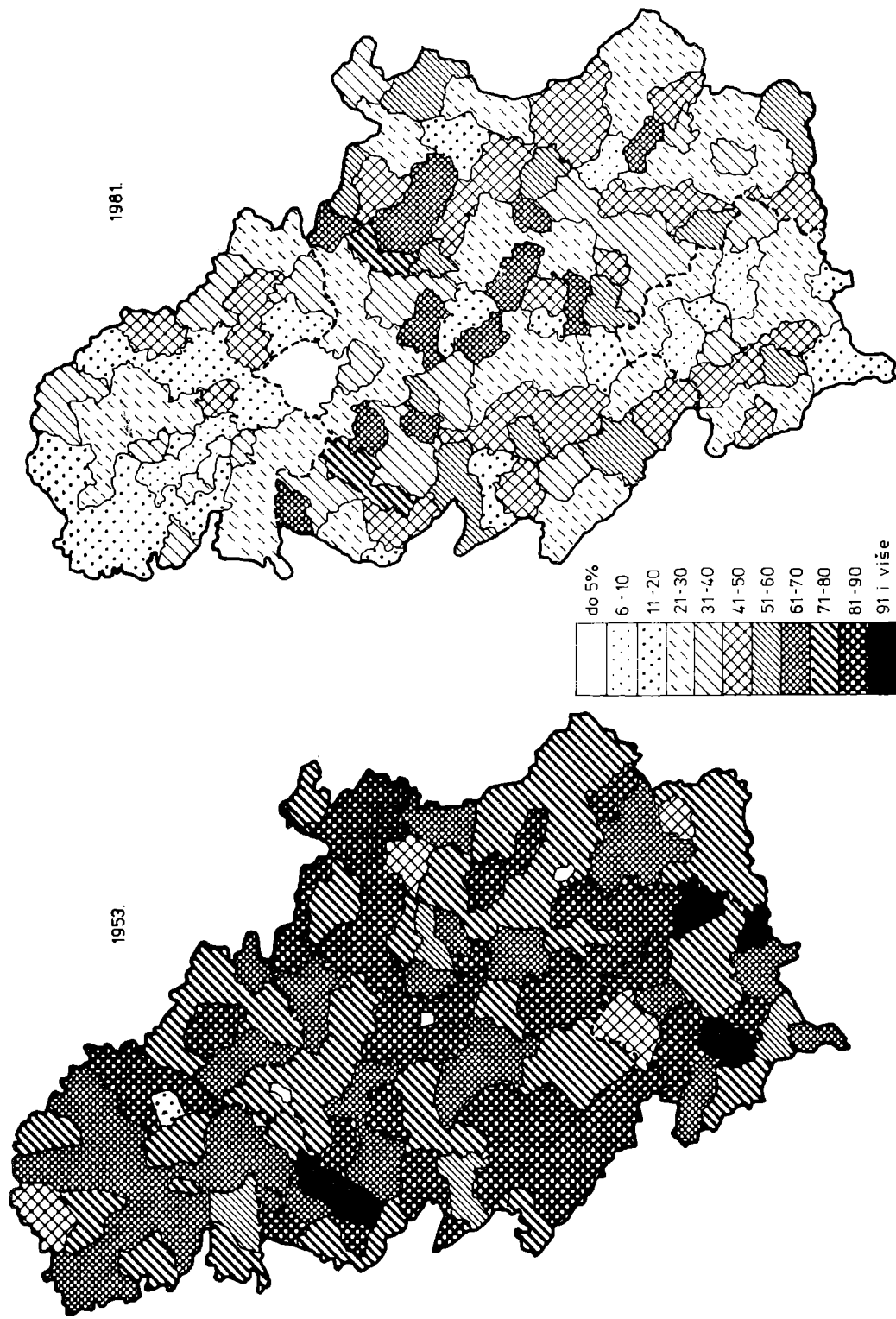
MILENA SPASOVSKI

MOUVEMENT ET CONCENTRATION DE LA POPULATION AGRICOLE DANS LA RS DE SERBIE

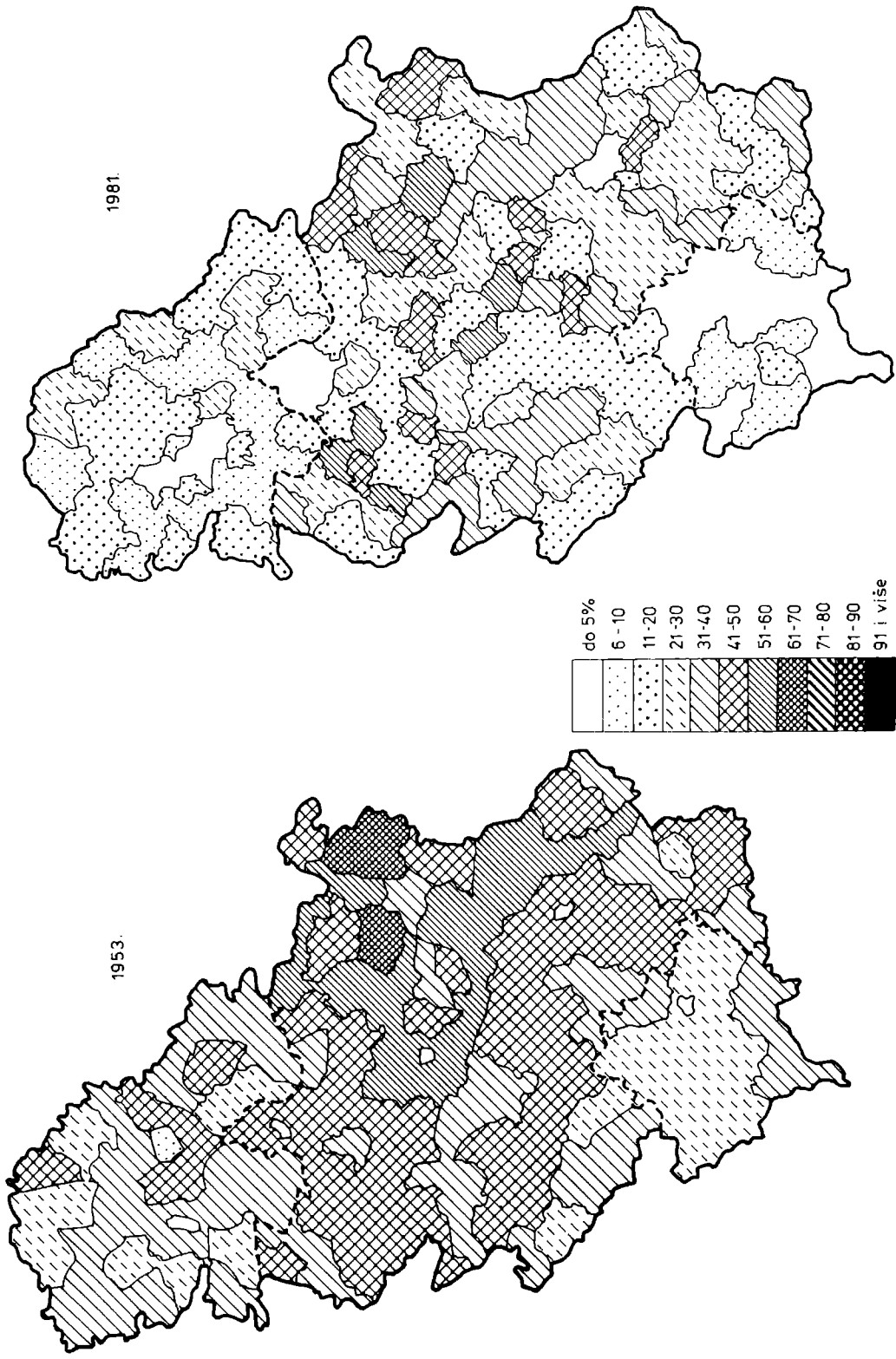
Le processus de la désagrarisation se développait dans la RS de Serbie, dans la période après la deuxième guerre mondiale dans le cadre des changements socio-économiques généraux, causés par l'urbanisation, l'industrialisation, la transition démographique, la transformation sociale, culturelle et spatiale. Ces mouvements réduisaient vite, absolument et relativement, la population agricole

et particulièrement cette partie de celle-ci qui constitue la main-d'oeuvre, avec une considérable différenciation spatiale. La population agricole totale dans la RS de Serbie avait baissé, dans la période de 1953 de 4,656.608 à 2,285.053 personnes, et la population agricole de 2,485.489 à 1,371.436 personnes.

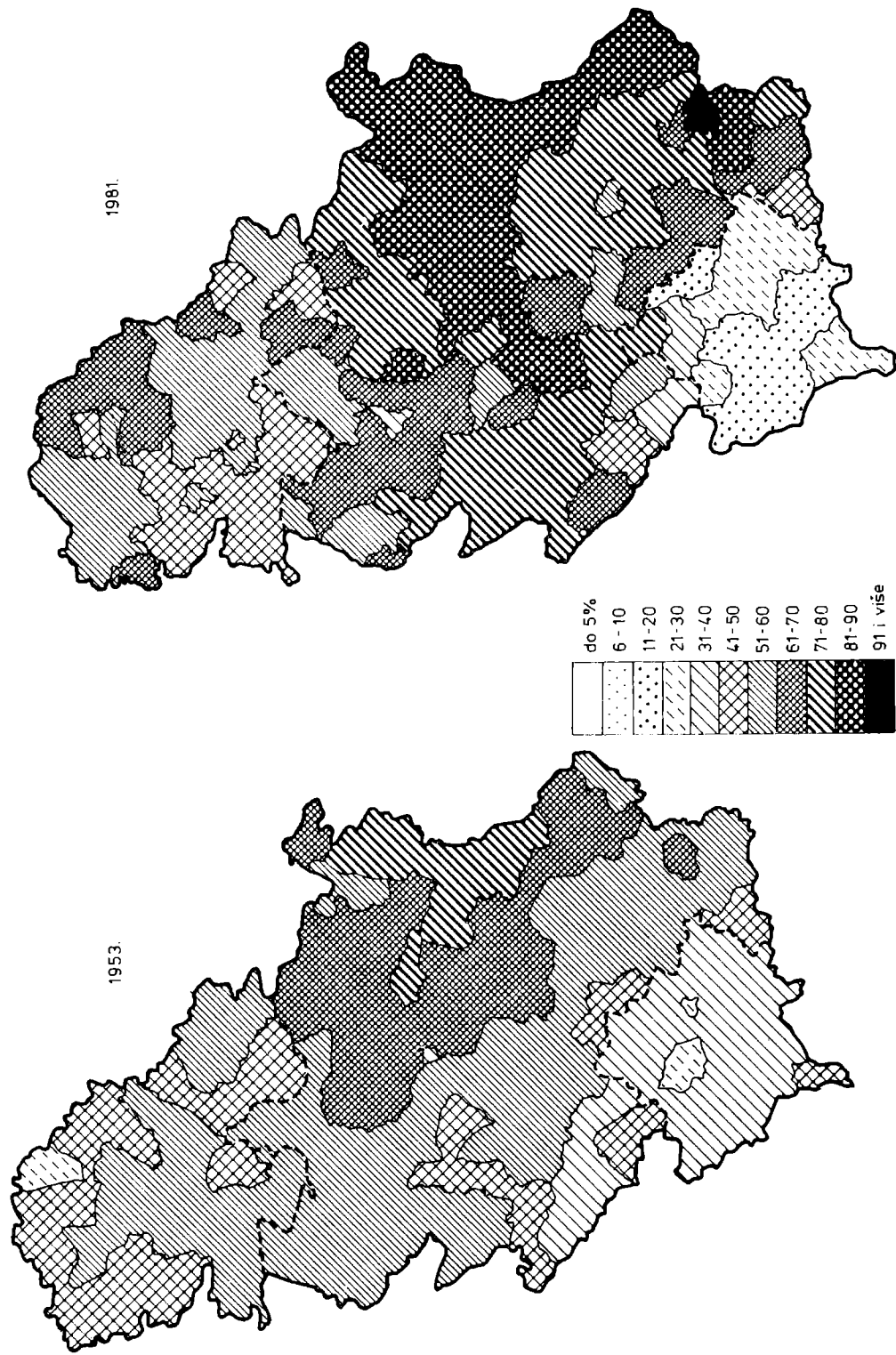
L'évolution différente du processus de la désagrarisation dans les régions particulières de la RS de Serbie a influé aussi sur sa distribution spatiale inégale. Sur la base du coefficient de corrélation, on conclut qu'environ 60,0% des surfaces agricoles dans la RS de Serbie sont caractérisées par une concentration basse et seulement environ 20,0% par une haute concentration. Le type de concentration de la population agraire n'est pas en corrélation correspondante avec les conditions naturelles pour le développement de cette activité. Ainsi la concentration basse est notée aussi dans les espaces à potentiels naturels très favorables pour l'agriculture (Vojvodina), et c'est la conséquence d'une suite de facteurs économiques et démographiques. Les régions de la RS de Serbie où la transition démographique de la population agricole avait commencé plus tôt et a duré plus longtemps, ont la concentration plus pauvre de la population agricole et le manque de main-d'oeuvre dans l'agriculture. Contrairement à celles-ci, Kosovo possède une concentration plus prononcée de population agricole totale qui, à cause du haut accroissement naturel, dispose d'importantes réserves démographiques pour la main-d'oeuvre nouvelle dans la production agricole et en dehors de celle-ci. On peut conclure que l'évolution rapide du processus de la désagrégation dans les régions individuelles de la RS Serbie a laissé des séquences déterminées sur la structure et le renouvellement de la main-d'oeuvre agricole.

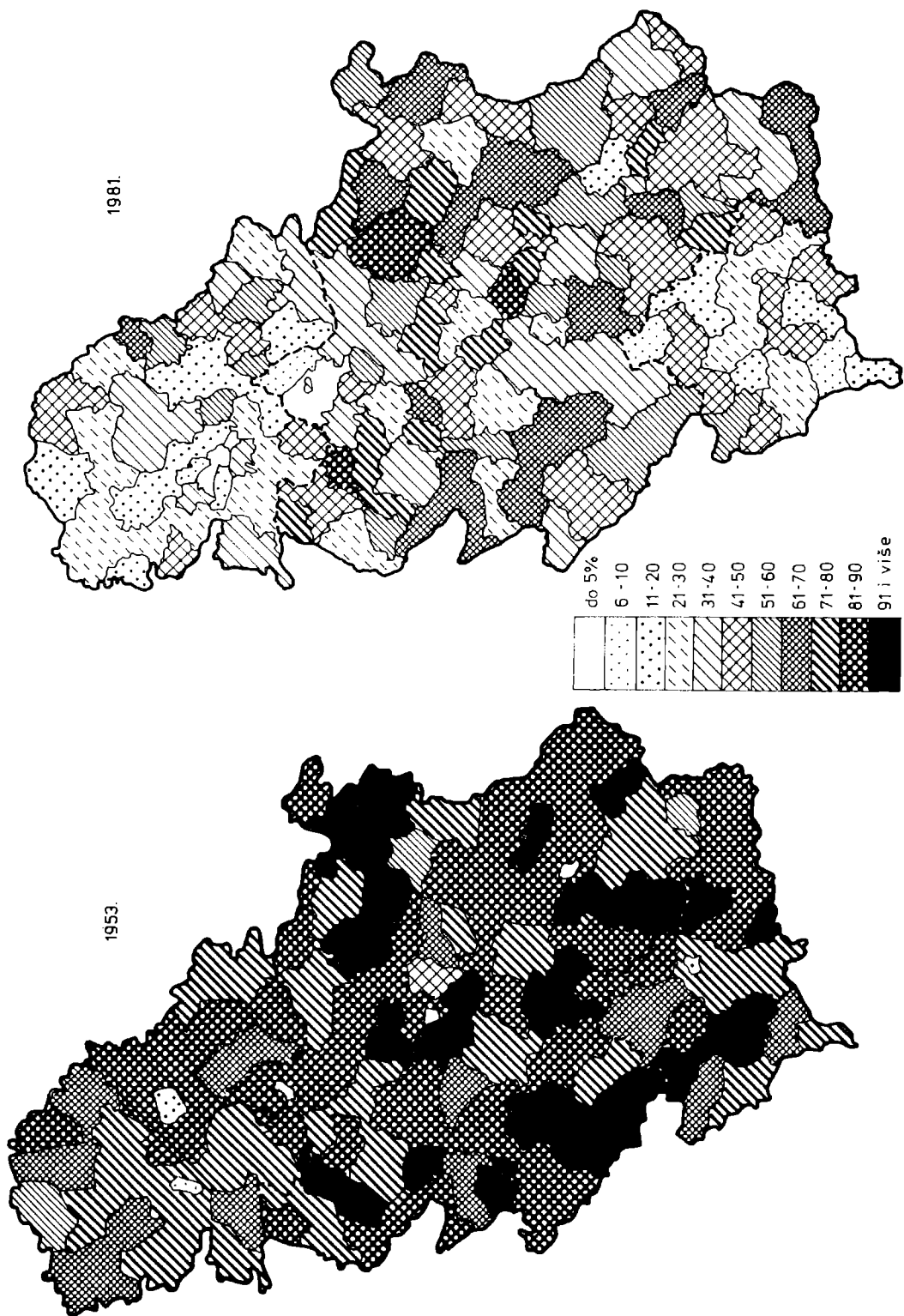
Карта бр. 1. — Увелике пољопривредног у укупном становништву у СР Србији у 1953. и 1981. години у % (15, 17)

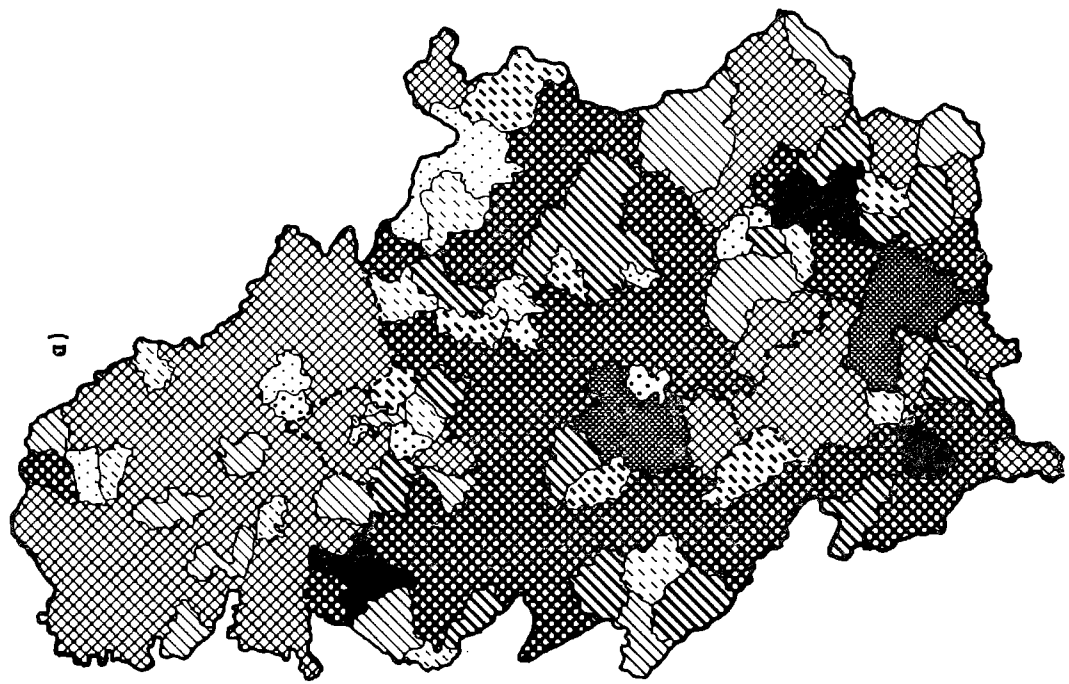
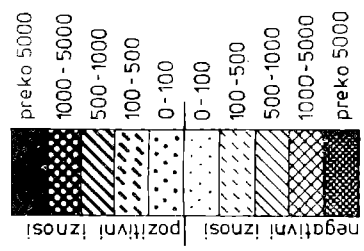
Карта бр. 2. — Учество активног пољопривредног укупног становништва у СР Србији у 1953. и 1981. години у % (15, 17)

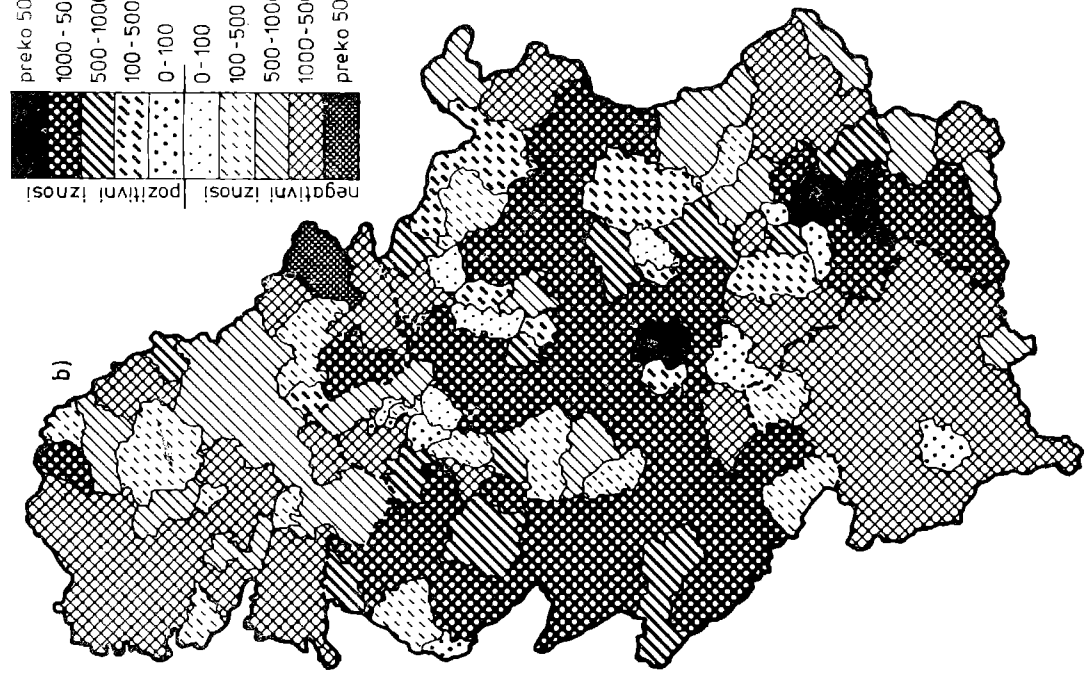
Карта бр. 3. — Учешће активног пољопривредног у укупном пољопривредном становништву у СР Србији у 1953. и 1981. години у % (15, 17)

Карта бр. 4. — Учениће активног пољопривредног у укупном активном становништву у СР Србији у 1953. и 1981. години у % (15, 17)

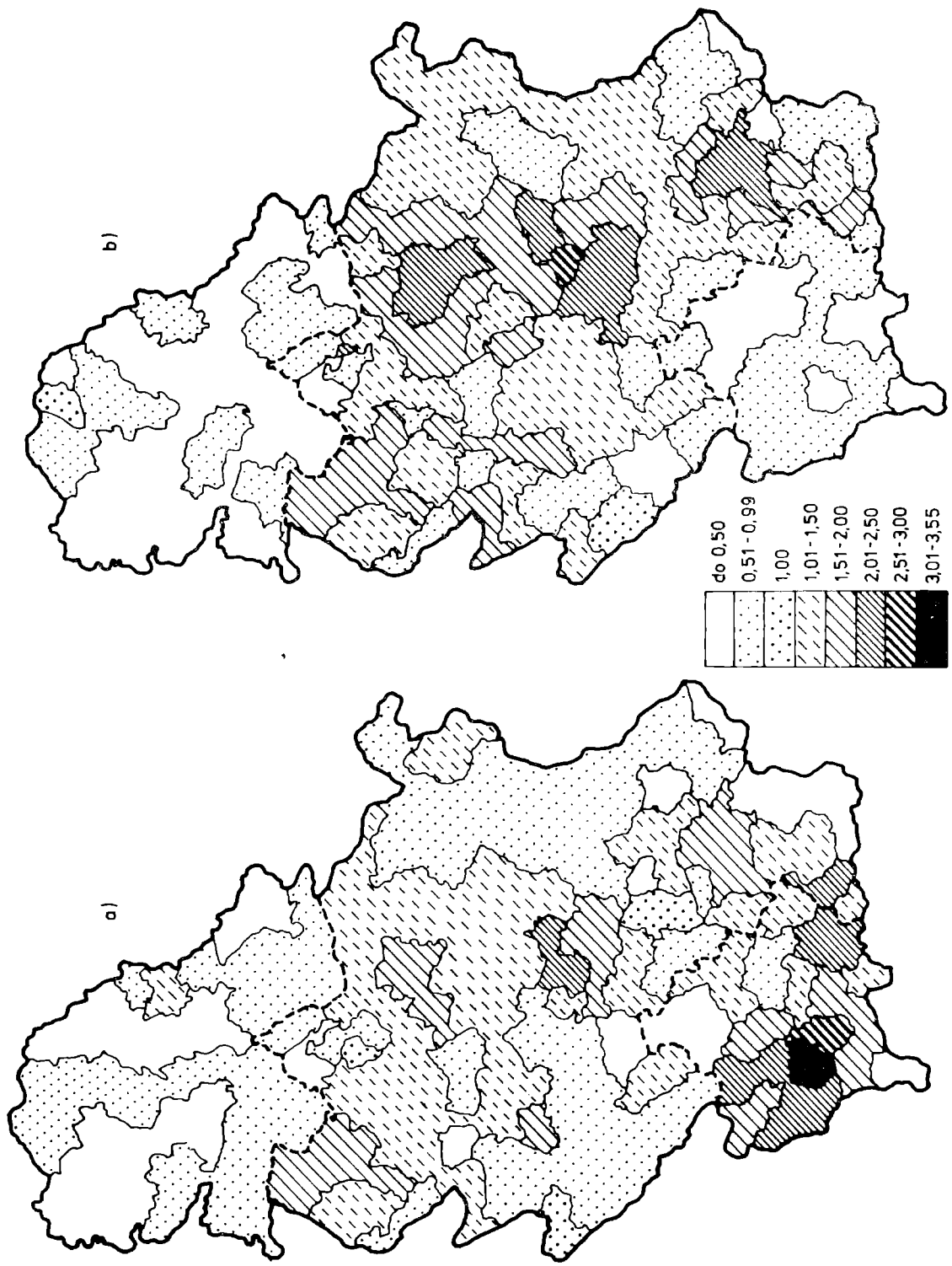

a)

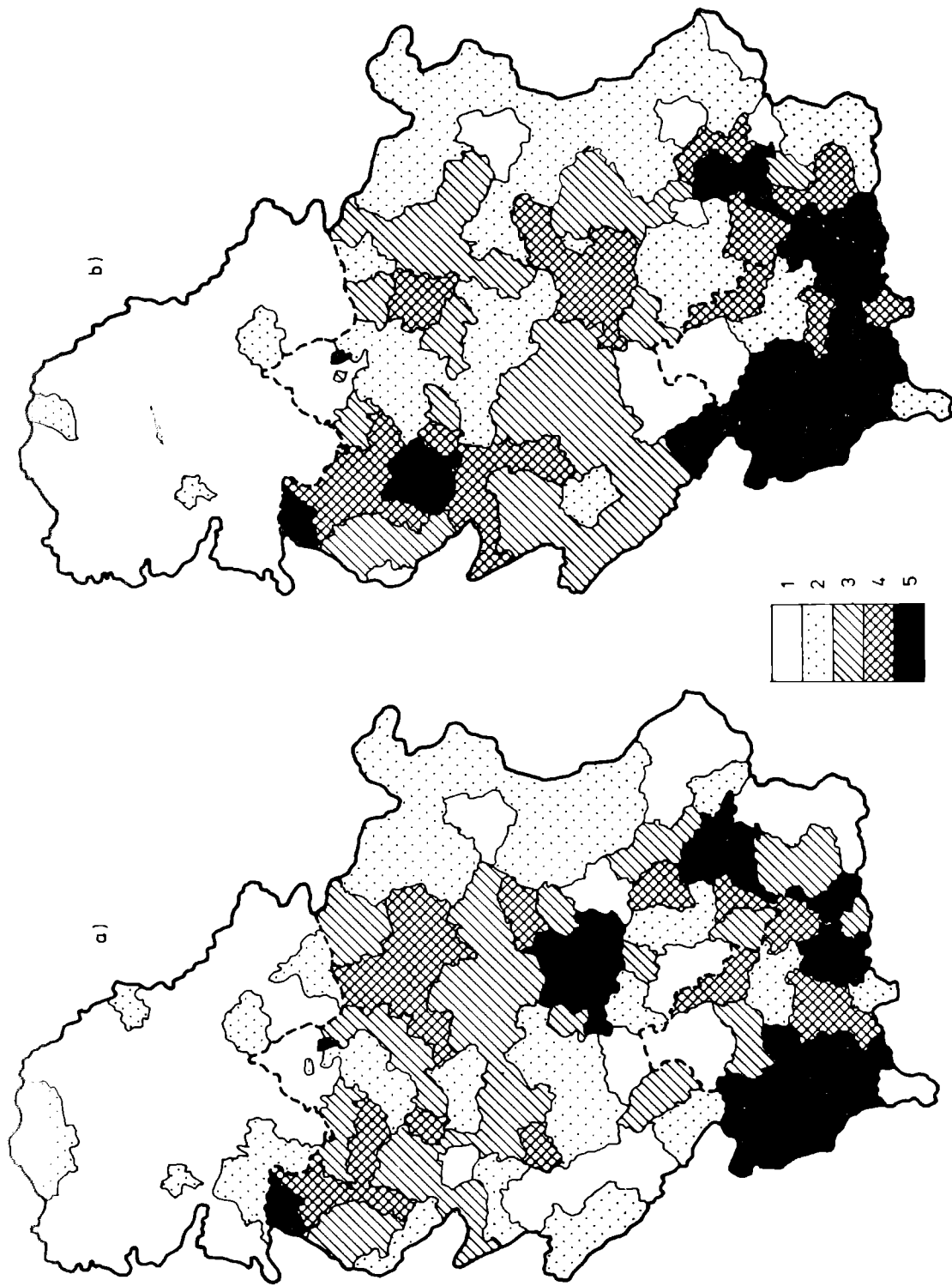

b)

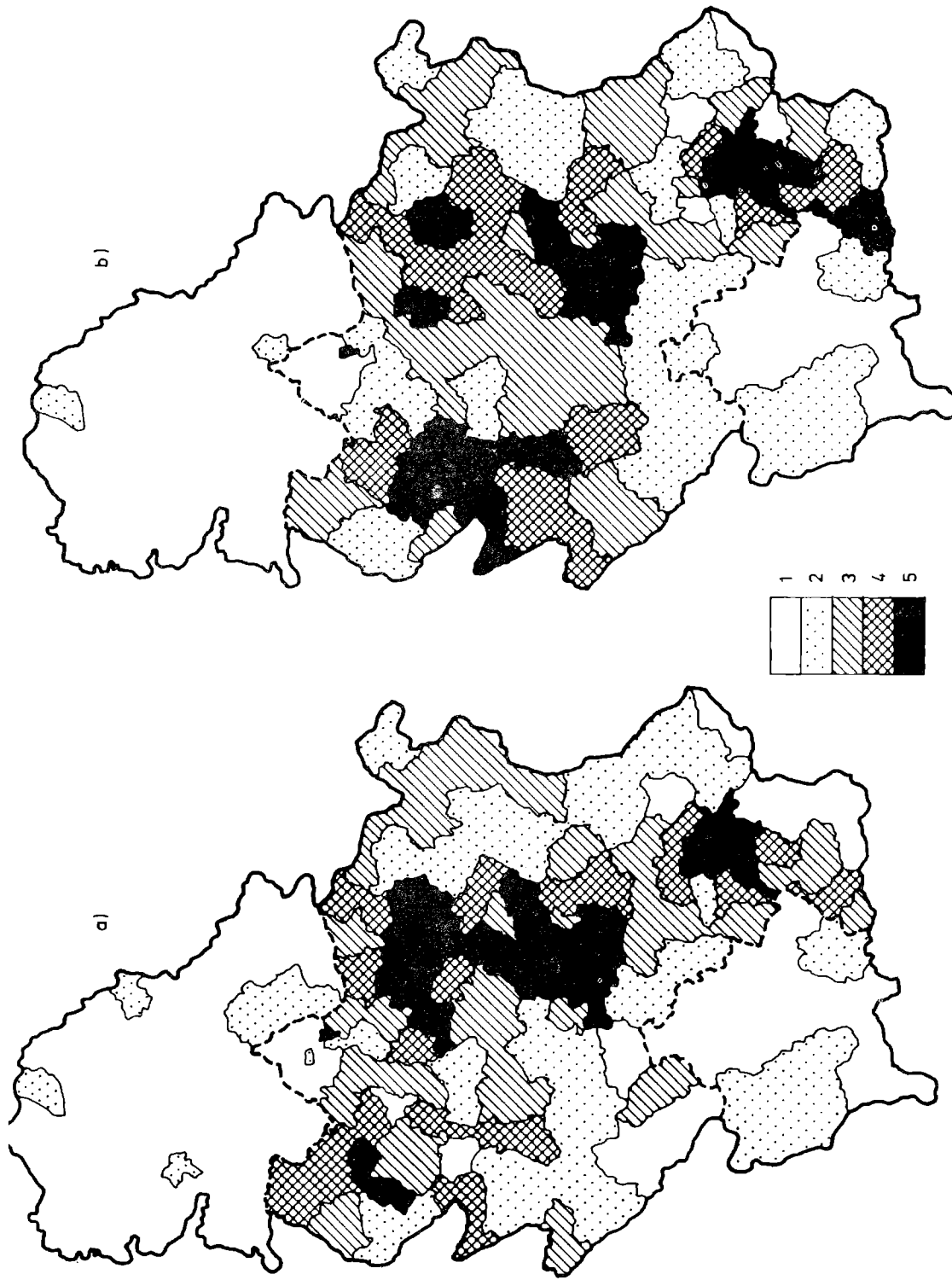
Карта бр. 5. — Коэффициенти кретања пољопривредног (а) и активног пољопривредног (б) становништва у СР Србији од 1971—1981. године

Карта бр. 6. — Индекси концентрације пољопривредног (а) и активног пољопривредног (б) станова
ништага у СР Србији у 1981. години

Карта бр. 7. — Концентрација пољопривредног стаповиштва на пољопривредним површинама (а) и редукованим продуктивним површинама (б) у СР Србији у 1981. години

Карта бр. 8. — Концентрација активног становништва на по.војроведним површинама (а) и редуктованим производственим површинама (б) у СР Србији у 1981. години

1. изразито ниска концентрација, 2. ниска концентрација, 3. просечна концентрација, 4. висока концентрација, 5. изразито висока концентрација